

דוד גדג'

אור במערב

התרבות העברית במרוקו 1912–1956

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטן,
פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב

עריכה לשונית: אברהם בן-אמתי
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
קרן ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל-ישראל

על העטיפה: פרט מתוך היצירה: הזורעים, נטע אלקיים 2013.
אקריליק וגואש על עץ, 65×54; www.netaelkayam.com

מסת"ב: 8-375-227-965-978
מספר קטלוגי: 1107-185
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תשפ"ב
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: אירית נחום
הדפסה: אלקו פרינט
ירושלים

תוכן העניינים

11	שלמי תודה
15	הקדמה
15	א. הצגת הנושא
17	ב. מצב המחקר
20	ג. גישות מתודולוגיות
26	ד. המקורות
29	ה. מהלך הספר
33	מבוא היסטורי, תרבותי ולשוני על יהדות מרוקו במאות ה־19 וה־20
35	א. לשונות היהודים
38	ב. מעמדה של העברית
41	ג. תנועת ההשכלה העברית
45	ד. פעילותה של חברת כל ישראל חברים
47	ה. התנועה הציונית
	שער ראשון
	התרבות העברית בראשיתה
	פרק ראשון: בין מערב למזרח: ראשיתה של התרבות העברית במרוקו,
55	1912–1926
55	א. הדיון הציבורי על התרבות העברית במרוקו
81	ב. מגן דוד ואור המערב: פעילות עברית לאומית במרוקו

96	פרק שני: התגבשותן של תרבויות עבריות לאומיות במרוקו, 1926–1942
100	א. הדיון על התרבות העברית בעיתון <i>L'Avenir Illustré</i>
120	ב. עברית ברשת החינוך כל ישראל חברים: רוחות חדשות
128	ג. פעילות עברית בחסות הוועידות הציוניות הארציות במרוקו
136	ד. התנופה בפעילות התרבותית העברית באגודת מגן דוד
151	סיכום השער הראשון

שער שני

התרבות העברית בצמיחתה

157	פרק שלישי: פריחתה של התרבות העברית במרוקו, 1943–1956
157	א. "מהרחוב בקזבלנקה": הגורמים לפריחה, סוכני תרבות וקהל יעד
172	ב. שלושה דגמים של המועדונים לעברית
179	ג. פעילויות להפצת השפה והתרבות העברית
219	פרק רביעי: החינוך העברי בבתי הספר במרוקו בשנות הארבעים והחמישים
221	א. החינוך העברי ברשת כל ישראל חברים
246	ב. החינוך העברי ברשת אוצר התורה
255	ג. החינוך העברי ברשת חב"ד
258	ד. החינוך העברי בתלמודי התורה של הקהילות
263	ה. החינוך העברי בישיבת בית דוד בצפרו
268	פרק חמישי: התאגדות, הכשרה והסמכה של מורים לעברית
270	א. חֵבֶר המורים העבריים במרוקו
276	ב. בית המדרש למורים לעברית
303	ג. הכשרה והסמכה של מורים ותיקים לעברית בכי"ח
312	ד. הכשרת מורים במדינת ישראל ועל ידי נציגיה במרוקו

- 320 סיכום: הרשת העברית במרוקן במחצית הראשונה של המאה ה־20
320 א. מפנה המאה ה־19: אֵיים של תרבות עברית
322 ב. שנות העשרים: התגבשותן של רשתות מגוריות
325 ג. שנות השלושים: תחילת התגבשותה של רשת עברית
327 ד. שנות הארבעים והחמישים: עולם עברי קטן

- 337 ביבליוגרפיה
337 א. ארכיונים של ארגונים ומוסדות
337 ב. ארכיונים פרטיים
338 ג. עיתונים וכתבי עת
339 ד. מקורות ומחקרים

- 361 מפתחות
361 אישים
367 מקומות
369 עניינים

הקדמה

א. הצגת הנושא

מאות בשנים דיברו יהודי מרוקו ערבית יהודית, ברברית על נִיבִיָה (תאריפית בצפון מרוקו, תאמאזיגת במרכזה, תשלחית בדרומה) וחכיתיה.¹ בעברית השתמשו למטרות ליטורגיות כמו תפילות, סדרי חגים, טקסים במעגל החיים, שירה ופיוט. שימוש יום-יומי בעברית, אם לשם תקשורת בכתב ובעל־פה ואם כשפה לכתבת חיבורים בעלי גוון דתי, ספרותי או היסטורי, היה נחלתה הבלעדית של האליטה הרבנית. בשליש האחרון של המאה ה־19 החלה לחלחל מאירופה למרוקו העברית המשכילית והיא נפוצה בקרב קבוצה מצומצמת של משכילים מקומיים, צאצאי רבנים ותלמידי חכמים. עיסוקם בשפה היה פרי החלטה עצמאית ומשיכה אישית, ולא נבע מהכשרה מסודרת בחוגים או במוסדות תרבותיים כלשהם. הם היו החלוצים, ופתחו את העולם העברי המודרני בפני מעגלים נוספים שגילו עניין בנושא.

התחזקות הלאומיות היהודית לגוניה, ובכללה בניית תרבות יהודית בשפה העברית, החלה לתת אותותיה במרוקו בראשית המאה ה־20. התרבות העברית התעצמה בהדרגה בין שתי מלחמות העולם, והגיעה לשיאה בתום מלחמת העולם השנייה. העברית, כסימן היכר ייחודי של העם היהודי המתחדש, הייתה גורם מרכזי וחינוכי בהתעוררות הלאומית, והשימוש בה למטרות יום-יומיות סימל את שיבת העם למקורותיו ולמצבו הפרימורדיאלי. מעמדה כלשון קודש והיותה משותפת לכלל היהודים בתפוצות העניקו לה פוטנציאל שלא היה לשפות אחרות, מה עוד שהייתה "לשון גשר" (lingua franca) בין יהודים דוברי שפות שונות.

ספר זה בוחן את היחס לשפה ולתרבות העברית במרוקו בתקופה הקולוניאלית, בין השנים 1912–1956, תוך הצגת התרבות העברית על כל גוניה וערכיה המלכדים כפי שהתפתחה בקהילות היהודיות במרוקו באותן שנים. אני מבקש לתת בספר מענה לשאלות כגון אלה: אילו תרבויות עבריות התקיימו במרוקו במחצית הראשונה של המאה ה־20? עם אילו קהילות יהודיות ניהלו סוכני התרבות במרוקו קשרים, ומהיכן

1 כל התרגומים בספר הם שלי, אלא אם כן צוין אחרת.

הקדמה

יובאו רכיבי תרבות? מה היה היחס בין התפתחות הפעילות הציונית במרוקו לפעילות העברית בה? איזו פעילות עברית התקיימה באגודות העבריות שם? מה היה יחסם של מוסדות החינוך בקהילות השונות לחינוך העברי, ומה היו תוכני הלימוד בבתי הספר? תשובות לשאלות אלה ולאחרות יינתנו בפרקים השונים תחת המטרייה הדיסציפלינרית של היסטוריה חברתית, אינטלקטואלית ותרבותית. איני מתיימר לעסוק כאן בבלשנות או בבלשנות ההיסטורית של הלשון העברית ושל לשונות היהודים, ואיני מבקש לנתח את התפתחותה של השפה העברית במרוקו במאה ה-20.

בספר אבחן את היחס לשפה העברית ולתרבות העברית בקרב יהודי מרוקו ובקרב גורמים נוספים שלקחו חלק בפעילויות שם. מאחר שהקהילה היהודית במרוקו הייתה תפוצה אחת מתוך פזורה יהודית עולמית שהתפתחה בה "לאומיות פזורה" לא ניתן לדון בעברית כנושא פנימי של יהודי מרוקו, ויש להביא בחשבון גורמים ותהליכים חיצוניים שהשפיעו על התפתחות התרבות העברית המקומית.² אולם אין להתעלם מהעובדה שהתרבות העברית במרוקו, הגם שהתגבשה בהשפעת מגעים תרבותיים עם קהילות אחרות, התפתחה בתוך המרחב היהודי המרוקאי ועל ידי סוכני תרבות בני המקום. משום כך מן הראוי לראותה כיצירה חדשה וייחודית העומדת בפני עצמה, ולא כהעתק בלבד של רעיונות ורכיבים מהתרבות שממנה הושפעה.

דיון בתרבות העברית מחייב תחילה לברר מהי תרבות עברית. איתמר אבן־זהר הגביל את המושג תרבות עברית לתרבות היהודית שנוצרה בארץ ישראל עד קום המדינה.³ מנגד, יעקב שביט כולל בו גם התפתחויות מחוץ לארץ ישראל, אך מסייג כי רק בישראל התקיימו כל הצורות המודרניות של פעילות תרבותית עברית.⁴ בספר זה אני מסתמך על הגדרתו של שביט, ומרחיב את הדיון לתרבות העברית שהתקיימה גם לאחר הקמת מדינת ישראל. הבחירה במושג "תרבות עברית" אינה מנותקת מרוח התקופה ואינה זרה לה: סוכני התרבות במרוקו השתמשו בצירוף "תרבות עברית" או "תרבות עברית מודרנית", או בצרפתית *culture hébraïque moderne*, כבר בעשור השני של המאה ה-20. אחת ממטרותיי בספר היא להצביע על הפריטים שנכללו במושג זה ולשרטט את מהלך התפתחותו במרוצת השנים. בדומה למחקרים על התרבות העברית בישראל שערכו זהר שביט ואחרים אציג כאן פלורליזם של תרבות עברית (cultural pluralism) –

2 על לאומיות פזורה באופן כללי ראו גלנר, לאומים, עמ' 134–143. על המקרה היהודי ראו צור, קהילה, עמ' 69–74.

3 אבן־זהר, הצמיחה, עמ' 165.

4 שביט, חברה, עמ' 117.

הקדמה

תרבות הטרוגנית בעלת יסודות משותפים אשר בו בזמן מתרחשים בה גם תהליכים מנוגדים.⁵

תרבות עברית להגדרתי הייתה פעילות מרובת משתתפים שבה נטלו חלק גברים ונשים ואשר במרכזה עמדו התרבות העברית והשפה העברית כשפה כתובה ומדוברת. תרבות זו באה לידי ביטוי במגוון תחומים גם מחוץ לבית הכנסת או לתלמוד התורה, והיא הופצה על ידי סוכנים ומוסדות. לכל חלק בהגדרה נודעת חשיבות בחידוש לשון הקודש: (א) העברית הופכת משפה של אליטה רבנית או משכילית לשפה המשמשת חוגים רחבים יותר; (ב) נשים לומדות עברית, והיא אינה עוד נחלתם הבלעדית של גברים; (ג) מלבד העניין בשפה העברית מתפתחת גם תרבות עברית חדשה, אף אם מגוונת ולא אחידה; (ד) העברית אינה עוד שפת כתיבה בלבד אלא היא גם לשון השיח, התקשורת והנחלת הידע; (ה) העברית יוצאת מתחום הקודש אל החולין; (ו) מוקמים מוסדות וגופים שמטרתם להפיץ את השפה העברית באופן מאורגן. לא כל ששת הרכיבים נדרשים כדי שתתקיים תרבות עברית. במוסדות שהוקמו במרוקו התנהלו פעילויות תרבותיות בעלות אופי מגוון ולכן מרקם הרכיבים והיחסים ביניהם היו שונים ממוסד למוסד, והם אף השתנו מתקופה לתקופה בהתאם לנסיבות הזמן והמקום. בפרקי הספר יקבלו רכיבי ההגדרה ביטוי בדמויות ובחבורות (גברים ונשים), במוסדות חינוך ותרבות וברכיבי רפרטואר של תרבות.

ב. מצב המחקר

אברהם לוינסון פרסם בשנת 1935 מחקר מקיף על תולדות התנועה העברית והחינוך העברי בקהילות היהודיות באירופה.⁶ מאוחר יותר פורסמו עבודתו של יחזקאל קוטשר על ההיסטוריה של השפה העברית, שבה העניק מקום להתחדשות השפה במאות ה-19 וה-20 באירופה, וכן עבודתו של חיים רבין על תולדות הלשון העברית.⁷ מחקר רחב יריעה על התרבות העברית בארצות הברית ערך משה פלאי.⁸ רבים המחקרים על התרבות העברית בארץ ישראל, ובמחקרי אימצתי כלים ממחקריהם של איתמר

5 שביט, בנייתה.

6 ראו לוינסון, התנועה.

7 ראו קוטשר, תולדות; רבין, עיקרי. סדרת ספרים על ההיסטוריה של השפה העברית ראתה אור בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה במסגרת הקורס פרקים בתולדות הלשון העברית.

8 ראו פלאי, התרבות העברית. נוסף לספר הוא כתב מאמרים העוסקים בתרבות העברית בארצות הברית.

הקדמה

אבן־זהר, עוזי אורנן, בנימין הרשב, רפאל ניר, יעקב שביט וזהר שביט.⁹ כולם עוסקים בהתפתחותה של התרבות העברית ומציגים בתוך כך ניתוח היסטורי שלה ודגמים להבנת התהליכים ההיסטוריים – אותם תהליכים שאני מבקש לבחון. זאת ועוד: מחקרים אלה, ובייחוד מחקרה של שביט, "בנייתה של תרבות עברית בארץ־ישראל", מציגים תמונה מפורטת של התרבות העברית שהתקיימה בארץ ישראל. תמונה מפורטת דומה של תרבות עברית אני מציג בספר עבור הקהילה היהודית במרוקו.

על העברית המודרנית בצפון אפריקה בתקופה הנדונה כאן נכתבו מחקרים היסטוריים אחדים: יצחק אברהמי, יוסף טובי וחיים סעדון כתבו על הקהילות היהודיות בתוניסיה; יוסף טובי ורחל סימון חקרו את הקהילה בלוב; ובני קהילה זו, למשל פריג'א זוארץ, כתבו אף הם חיבורים.¹⁰ מרבית המחקרים הם מאמרים נושאים, ולכן עדיין נדרשת בדיקה מעמיקה של היחס לעברית ושל התפתחות השפה והתרבות העברית בקהילות בצפון אפריקה. ובכל זאת המחקרים הקיימים מאפשרים להשוות בין התרבות העברית במרוקו לזו של שכנותיה במגרב. על היחס לשפה העברית ועל פעילות עברית בקהילות היהודיות במשך נכתבו מחקרים מעטים, על פי רוב על ידי חוקרים שעסקו בצינונות ובמסגרתה התייחסו גם לפעילות העברית. ביניהם מחקרו של ירון הראל על התנועה הציונית בסוריה, המתייחס בהרחבה לחינוך עברי־לאומי; מחקרה של רות קמחי על הציונות במצרים; ומחקרו של ראובן שניר על מגוון הזהויות בעיראק במאה ה־20.¹¹ ככלל מחקרים על העברית החדשה בארצות האסלאם נכתבו בזיקה להתפתחות התנועה הציונית. במחקר זה אבחן הקשרים רחבים יותר, שאף אם הם קשורים באופן הדוק להתעצבותה של תודעה לאומית יהודית אין זו תמיד תודעה ציונית בדגם המזרח־אירופי או הארץ־ישראלי, אלא לעיתים בנוסח המערב־אירופי או בנוסח הדתי, נטול ההקשר הלאומי.

בנימין הרשב ורפאל ניר טוענים במחקריהם, כי "הרקע המסייע" לצמיחתה של התנועה העברית מקורו בשני שלבי התפתחות של העברית: (1) העברית המסורתית; (2) העברית המשכילית. גישה זו נכונה גם להתפתחות העברית במרוקו, ועל כן מחקרים שעוסקים בשלבים אלה מהווים בסיס לדברים הנכתבים כאן. אשר לעברית המסורתית, חיים זעפרני חיבר מחקרים חשובים על מקומה של העברית

9 ראו בביבליוגרפיה פירוט ספרים ומאמרים לפי רשימת החוקרים שצינתי.

10 ראו בביבליוגרפיה פירוט ספרים ומאמרים לפי רשימת החוקרים שצינתי.

11 ראו בביבליוגרפיה פירוט ספרים ומאמרים לפי רשימת החוקרים שצינתי. ראו גם את מאמרו של שאול סחייק על מורים ארץ־ישראליים לעברית שפעלו בעיראק בשנות השלושים והארבעים של המאה ה־20: סחייק, מורים. וכן מאמרים ישנים יחסית שפורסמו אצל זהרי ואחרים, הגות עברית.

הקדמה

בתרבות המסורתית של יהודי מרוקו, ובהם כָּלל פירוט של תוכניות הלימוד ב"חדר" ומסלולי הלימודים בישיבות הגבוהות. עוד כתבו על הנושא אלעזר טויטו ורפאל בן שמחון.¹² היבט חשוב התורם לחקר העברית המסורתית הוא מקומו של הרכיב העברי בערבית היהודית. עבודותיהם של משה בר־אשר, יוסף שיטרית, אהרן ממן, יוסף תדגי ויעקב בהט הן מסד מחקרי איתן המשמש כל מי שעוסק בלשונות היהודים בצפון אפריקה.¹³ המחקרים הם לשוניים ביסודם, אך ניתן ללמוד מהם על טקסטים ועל כותבים וכן על מצב השפה טרם התפשטות התרבות העברית. הם עוסקים בסוגיות כמו מידת שכיחותו של הרכיב העברי בקבוצות השונות של הקהילה, חדירה של רכיבים חדשים שלא היו מוכרים עד ראשית המאה ה־20, וחשיבותו של הרכיב העברי כאמצעי מסייע ללימוד השפה העברית בראשיתה.

על תקופת ההשכלה בצפון אפריקה ובמרוקו כתב יוסף שיטרית מחקרים חשובים. בהשוואה לממדי התופעה בפרק הזמן שחקרתי הייתה תנועת ההשכלה במרוקו מצומצמת. ירון צור חקר את ההשכלה העברית בצפון אפריקה, במיוחד זו שהתפתחה בתוניסיה. דניאל שרוטר ושלום בר־אשר כתבו אף הם על ההשכלה העברית במרוקו, ועסקו במשכילים עבריים כרבי יוסף כנאפו ורבי דוד דנינו.¹⁴

בגיליון מאי 1952 של כתב העת "עם וספר", בהוצאת ברית עברית עולמית ובעריכת נתן גורן, פרסם המלומד והעסקן הציבורי הירושלמי ממוצא מוגרבי אברהם אלמאליח (1874–1967) חיבור שכותרתו "התנועה העברית במרוקו וגורמיה". בחיבורו התחקה אחר צמיחתה של התנועה העברית במרוקו במשך שלושים שנה, מ־1923 ועד 1952. אלמאליח היה בקי בקורות התנועה העברית שם: הוא ניהל קשרים עם גורמים שונים שסיפקו לו מידע על הפעילות התרבותית לצורותיה, וכן ביקר במרוקו מספר פעמים במהלך המחצית הראשונה של המאה ה־20. בביקוריו נפגש ישירות עם סוכני תרבות ומורים וביקר במוסדות חינוך ותרבות. ואומנם לרשימתו יש משקל רב, אך היא חלקית מאוד ונושאת אופי של עדות אקראית – דברים שהתוודע להם בביקוריו במרוקו ומידע שליטת מאישים שפעלו בשדה העברי שם.¹⁵

מחקרים שעסקו בחינוך טיפלו בעקיפין גם בתרבות העברית, אך זו לא הייתה מושא

12 ראו פירוט למחקריהם של זעפרני וטויטו בביבליוגרפיה; בן שמחון, יהדות מרוקו.

13 ראו פירוט למחקריהם של בר־אשר, ממן, תדגי, ובהט בביבליוגרפיה.

14 ראו פירוט למחקרים של שיטרית, שרוטר ובר־אשר בביבליוגרפיה. למחקריו של צור ראו הנ"ל, בעיות; תקרית; המאפיה. נדרש מחקר משווה על תנועת ההשכלה כפי שהתפתחה בין הקהילות השונות בצפון אפריקה.

15 ראו אלמאליח, התנועה.

הקדמה

הכתיבה המרכזי. עבודת הדוקטור ומאמרים נוספים של מיכאל לסקר עוסקים במערכת החינוך של כ"ח, אולם המחקר על העברית בהם אינו שלם.¹⁶ אורלי זגורי-אוחנה כתבה עבודת מוסמך ראשונית מאוד על "אם הבנים" ו"אוצר התורה",¹⁷ ואף יעקב לופו הרחיב על שתי הרשתות בספר "ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו".¹⁸ שניאור זלמן ברגר, סופר חסיד חב"ד, פרסם ספר על פעילותה החינוכית והתרבותית של חב"ד במרוקו בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה.¹⁹ איני מבקש להוסיף נדבך במחקר על מערכות החינוך במרוקו, אלא לדון באופן נקודתי במקצועות החינוך העברי שנלמדו בהם.²⁰

חוקר נוסף שעסק בתנועה העברית בתקופה הנדונה הוא צבי יהודה, ועבודת הדוקטור שלו עוסקת בתנועה הציונית במרוקו. מקומה של העברית במחקרו שולי יחסית למקומה של ההיסטוריה הארגונית והפוליטית של התנועה הציונית. הפעילות האחרת סביב התנועה, ובעיקר זו התרבותית, מתוארת בקווים כלליים בלבד. המחקר מבוסס בעיקרו על תעודות מהארכיון הציוני, ולפיכך הפעילות העברית המוצגת בו היא בעלת צביון לאומי ארץ-ישראלי, ולא הטרוגני כמתואר בספר זה. יהודה אף הגביל את מחקרו עד לשנת 1948, ועל כן חסרות בו השנים שלאחר קום המדינה, שאז פרחת התנועה העברית במרוקו. אומנם ירון צור בספרו "קהילה קרועה" עוסק בין היתר בשנים שלאחר הקמת מדינת ישראל ומתייחס להתפתחותה של התרבות העברית במרוקו, אולם בדומה ליהודה הוא עוסק בעיקר בלאומיות. פריחתה של העברית המודרנית, חרף משקלה המרכזי בהשקפתו החברתית, אינה תופסת מקום בולט במחקרו.²¹

ג. גישות מתודולוגיות

מחקר זה נכתב בהשראת מבחר גישות מתודולוגיות ותוך שילוב שלהן; העיקרית שבהן היא תורת הרשתות. שדה מחקר זה החל להתפתח במחצית השנייה של המאה ה-20 בדיסציפלינות שונות. אימוץ עקרונות מתורת הרשתות בחקר ההיסטוריה נעשה בעיקר

16 ראו פירוט המחקרים של לסקר בביבליוגרפיה.

17 ראו זגורי-אוחנה, אם הבנים.

18 ראו לופו, ש"ס. וראו גם לופו, ועד.

19 ראו ברגר, חב"ד.

20 ראו זגורי-אוחנה, אם הבנים. אליעזר בשן כתב מאמר על רשת אם הבנים בהדגשת תפקידן של הנשים במוסד, אך לא עסק בתכנים לימודיים או בעברית. ראו בשן, אם הבנים.

21 ראו יהודה, הארגון; הנ"ל, תחייה עברית; צור, קהילה.

David Guedj

The Hebrew Culture in Morocco
1912–1956

The Zalman Shazar Center
Jerusalem

Editorial Board

Prof. Immanuel Etkes (chair.), Prof. Gur Alroey, Prof. Gershon Bacon,
Prof. Elisheva Baumgarten, Prof. Yaron Harel, Mr. Yehezkel Hovav,
Prof. Cana Werman

Hebrew editing: Avraham Ben-Amitai
Director of publications: Haya Paz Cohen
Editor in chief: Yehezkel Hovav
Production editor: Noa Greenwald-Assis

The publication of this book was made possible by grants from
The Ministry of Culture and Sport
The Jack, Joseph and Morton Mandel Foundation

ISBN 978-965-227-375-8

Catalogue No. 185-1107

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2022

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form
or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording
or any information storage or retrieval system, without permission in writing
from the publisher.

Typesetting: Irit Nachum

Printing: Alko Print

Jerusalem

Table of Contents

Acknowledgments	11
Preface	15
a. Overview	15
b. State of the Research	17
c. Methodology	20
d. Sources	26
e. General Outline	29
Historical, Cultural and Linguistic Background: Moroccan Jewry in the 19th–20th Centuries	33
a. The Languages of Morocco’s Jews	35
b. The Status of Hebrew	38
c. The Haskalah	41
d. The Alliance Israélite Universelle	45
e. The Zionist Movement	47

Part One: Hebrew Culture at Its Inception

Chapter 1: Between West and East: The Inception of Hebrew Culture in Morocco, 1912–1926	55
a. The Public Discourse on Hebrew Culture	55
b. Maghen David and Or Hamaarav: The Hebrew Nationalist Enterprise	81

Chapter 2: The Formation of National Hebrew Cultures in Morocco, 1926–1942	96
a. The Discourse on Hebrew Culture in <i>L’Avenir Illustré</i>	100
b. Hebrew in the Alliance Israélite Universelle Educational Network	120
c. Hebrew Activities under the Auspices of the National Moroccan Zionist Congresses	128
d. Hebrew Cultural Activities in the Maghen David Association	136
Summary	151

Part Two: The Flourishing of Hebrew Culture in Morocco

Chapter 3: A Thriving Hebrew Culture, 1943–1956	157
a. “The Streets of Casablanca”: Causes, Cultural Agents and Target Audiences	157
b. Three Models of Hebrew Clubs	172
c. Hebrew Language and Cultural Activities	179
Chapter 4: Hebrew Education in Schools, 1940–1950s	219
a. Alliance Israélite Universelle	221
b. The Ozar Hatorah Network	246
c. Chabad	255
d. Communal Talmud Torah Institutions	258
e. Beit David Yeshiva, Sefrou	263
Chapter 5: Hebrew Teachers: Professional Association, Training, and Certification	268
a. League of Hebrew Teachers	270
b. Hebrew Teachers’ Seminar, Casablanca	276
c. Training and Certification of Veteran Hebrew Teachers in Alliance Israélite Universelle	303
d. Training Hebrew Teachers in the State of Israel and By Its Delegates in Morocco	312

Conclusion: The Hebrew Network of Morocco in the First Half of the 20 th Century	320
a. Turn of the 20 th Century: Enclaves of Hebrew Culture	320
b. 1920s: Nascent Sectorial Networks	322
c. 1930s: A Nascent Hebrew Network	325
d. 1940–1950s: A Small Hebrew World	327
 Bibliography	 337
 Index	 361

Abstract

For centuries, Morocco's Jews spoke Judeo-Arabic, the various Berber dialects and Haketia. Hebrew was used for liturgical practices such as prayers, holiday rituals, life-cycle rites, poetry, and *piyyut* (liturgical poems and hymns). The use of Hebrew, whether for daily oral/written communication or as the language of religious, literary or historical treatises, was the preserve of the rabbinic elite. During the latter third of the nineteenth century, Hebrew began to trickle into Morocco among a select group of local *maskilim* (modernizing intellectuals), the offspring of rabbis and *talmidei hakhamim* (rabbinical scholars). Their engagement with the ancient tongue was precipitated by their own personal interest and fascination, unprompted by formal training in any clubs or cultural establishments. They were the trailblazers, opening the new frontier of the modern Hebrew world for wider circles of interested parties.

The diverse influence of Jewish nationalism, including the emergent Hebrew-speaking Jewish culture, started to leave its mark in Morocco in the early twentieth century. Hebrew culture gradually gained traction between the World Wars, reaching a peak by the end of WWII. As the unique hallmark of the reborn Jewish people, Hebrew was seen as a key to the national awakening, while its everyday use marked the people's return to their roots and their original heritage. Hebrew's status as a holy tongue, a common denominator shared by all Diaspora Jews, lent it a potential enjoyed by no other language, as the lingua franca used by Jews anywhere, regardless of their respective local tongue.

The book investigates attitudes to Hebrew language and culture in colonial Morocco, between 1912 and 1956. It offers insights into Hebrew culture's various connotations and its use in promoting cohesive values as these evolved across Morocco's Jewish communities. I discuss Hebrew as an instance of cultural pluralism—a heterogeneous culture of commonly shared elements that nevertheless contain and express opposing processes. I seek to address the following questions: Which Hebrew cultures existed in Morocco during the first half of the twentieth century? Which Moroccan Jewish sub-communities featured as agents in cultural interactions, and from which other parts of the Jewish world were cultural elements imported? What

Abstract

was the relationship between the developing Zionist activities in Morocco and parallel developments in Hebrew-language activity? Which forms of Hebrew activity took place in Morocco's Hebrew associations and clubs? How did educational institutions in the different communities view Hebrew education, and what curricular content featured in the various schools? The examination of these questions, among others, is conducted in the following chapters, under the disciplinary umbrella of social, intellectual and cultural history. I do not presume to delve into linguistics or historical linguistics of the Hebrew and other Jewish tongues, nor do I venture to trace the lingual evolution of Hebrew in twentieth-century Morocco.

The book offers a contribution to the cultural and intellectual history of the Jewish people in the twentieth century, including in particular new research on Hebrew culture, which has thus far focused on Europe, the Jewish communities in pre-state Palestine, and the State of Israel. It is the first in-depth book on modern Hebrew culture to highlight a Muslim country's Jewish community. Revealing for the first time persons, institutions and texts in Hebrew, Judeo-Arabic and French, it sheds new light on the culture of Morocco's Jewry in the twentieth century. Assuming a transnational point of view, the book contributes to understanding the ideological and cultural network shared by Morocco's Jewry and Jews elsewhere. The study at the book's core casts a different light on the ideology and practice of the Alliance Israélite Universelle, compared to what other scholars have suggested, as well as offering new insight on the shift in the Alliance's policy in the wake of the Second World War and its key role as a leader of multifaceted Jewish culture among Jewish communities across numerous Muslim countries.